

Частина перша
«Природне» праворозуміння
Тема 1. Буттєві права і свободи людини*

У сучасному світі не існує суспільства, в якому би не використовувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, набуває безпосередньо світоглядного значення. І справді, світогляд людини не може бути повним, досконалим, якщо в ньому відсутні знання щодо сутності прав та свобод людини. Проте «участь» у формуванні світогляду – не єдиний прояв практичного значення положень, викладених у цій темі посібника.

Немає, мабуть, людини, котра у своєму щоденному житті взагалі не вживала б таких слів, як: «право», «права», «свобода», «обов'язок». Адже саме до цих термінів (точніше – до понять, що ними позначаються) вдаються тоді, коли виникає потреба довести обґрунтованість своїх вимог, очікувань, виправдати свої вчинки, дії. А переконливість, ефективність застосування у таких випадках зазначених понять і термінів відчутно посилюється, якщо їх розуміння ґрунтується на наукових висновках, аргументах, положеннях.

1.1. Поняття та сутність буттєвих прав та свобод людини

Вони – за їх сутністю та призначенням – є власне буттєвими, тому що забезпечують самé існування людини як біосоціальної істоти. Іншими словами, без реалізації, використання, здійснення таких прав виживання і життєдіяльність людини у суспільстві взагалі неможливі. У цьому й вбачається обґрунтування наведеного терміну для позначення відповідної частини людських прав та її вирізнення з-поміж усього комплексу людських прав. (Втім, буттєві права і свободи нерідко позначаються ще й такими термінами, як: «фундаментальні», «основоположні», «засадничі»,

** Такі права нерідко називають також «основоположними», «засадничими», «фундаментальними», «природними».

«природні», тому усі вони можуть вважатися, так чи інакше, синонімами).

При цьому видається принципово важливим констатувати, що будь-яка життєдіяльність людини завжди є, по суті, нічим іншим, як процесом задоволення її численних різноманітних потреб.

Отож можна визначити, що буттєві права і свободи – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.

Тож наведемо основні властивості цього явища.

По-перше, йдеться про певні можливості людини діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків – з метою забезпечення собі належного існування і розвитку, а також задоволення тих потреб, які у неї сформувались у відповідному суспільстві. Причому, під правами буттєвими слід розуміти саме такі можливості, без котрих людина не може нормально існувати. Що означає «нормально»? Відповідь на це запитання якраз і зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Варто наголосити, що саме ці потреби як результат історично-природного та соціального розвитку людства не є незмінними.

По-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, передусім від рівня його економічного розвитку. І в цьому сенсі буттєві права людини – явище соціальне: вони породжуються переважно самим суспільством, ґрунтуючись при цьому на біологічних властивостях людини, на її антропогенних задатках. Навіть якщо йдеться про можливості задоволення суто біологічних потреб, то у людини їхній реальний зміст, обсяг, форми і засоби задоволення є конкретно-історичними, вони теж здебільшого зумовлюються рівнем розвитку суспільства.

По-третє, ці можливості за їхніми основними, «стартовими» показниками, за їхніми початковими «дозами» мають бути рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (від слів «правильний», «справедливий»),

«праведний», «виправданий», «правомірний» тощо).

Тому, по-четверте, вони ніким не можуть бути відібрані, відчужені, відокремлені від людини, а також не можуть вважатись «дарунком» з боку держави чи будь-якої іншої організації або особи.

І нарешті, по-п'яте, щоб охарактеризовані людські можливості були не просто декларативними, обіцяними, а справді реальними, здійсненими, слід неодмінно покласти на якихось інших суб'єктів обов'язок сприяти їхній реалізації або, принаймні, не перешкоджати їх використанню. У протилежному ж випадку такі можливості людини можуть виявитись фіктивними, нереалістичними, нічим і ніким не гарантованими. Іншими словами, взаємозалежність буттєвих прав і свобод людини та відповідних їм обов'язків інших учасників суспільного життя є об'єктивною соціально-природною закономірністю, необхідністю. Викладена інтерпретація буттєвих прав і свобод людини ґрунтується на «природному» праворозумінні як одному з різновидів позитивістського, ненормативістського праворозуміння, про який йшлося у Вступній частині курсу.

У різних документах, юридичних актах (зокрема, міжнародно-правових і в національному законодавстві), у науковій та публіцистичній літературі часто вживається вираз «права і свободи людини». Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й дотепер однозначно не з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «права» і «свободи» нерідко використовуються як синоніми. Якщо ж зміст поняття прав людини розкривати через філософську категорію «можливості», то така його інтерпретація охоплюватиме, напевно, також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей можна зустріти, так чи інакше, у працях різних юристів, інших суспільствознавців. Що ж до інакших інтерпретацій у сучасній науковій літературі розглядуваного поняття, то вони найчастіше здійснюються, виходячи з таких методологічних підходів:

- 1) біологічний (права людини – це виникаючі вже внаслідок самого по собі

факту її народження певні фізичні потреби (та відповідні їм інтереси));

2) етичний (права людини – це частина, різновид моралі або спосіб, форма її вираження);

3) легістський (права людини – це можливості її поведінки, встановлені законами держави або іншими формально-обов'язковими приписами державних органів (зокрема, судових));

4) психологічний (права людини – це її установки, домагання, «претензії» щодо надання їй певних благ, звернені до держави або до інших суб'єктів соціуму);

5) аксіологічний (права людини – це блага, цінності (матеріальні, духовні, соціальні), необхідні для задоволення наявних – в певних конкретно-історичних умовах – потреб її існування і функціонування);

6) соціальний (права людини – це соціально зумовлені і соціально врегульовані, так чи інакше, можливості («свободи») її поведінки. Різновидом такого підходу є вибудований на історико-матеріалістичних засадах підхід – потребовий);

7) релігійний (права людини надані позаземним, нематеріальним творцем, наприклад Богом);

8) космологічний (права людини є наслідком дії Законів Всесвіту, Світового порядку, Світової гармонії).

Усі зазначені вище підходи відображають можливі сторони, грані буттєвих прав і свобод; проте тільки категорія можливості дозволяє найбільш адекватно відобразити сутнісну природу таких прав людини.

З огляду на те, що зараз було вжито вираз «сутнісна природа» (явища), видається доречним пояснити, як саме слід розуміти сутність будь-яких соціальних явищ, у чому вона полягає. Отож зауважимо, що **соціальна сутність явищ** – це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства.

Отже, для того, щоб розкрити сутність соціального явища, необхідно встановити: а) потреби яких суб'єктів (тобто *чий* потреби) задовольняє досліджуваний феномен: чи потреби окремих індивідів, чи їхніх спільнот,

об'єднань, чи суспільства в цілому, та б) які ж саме *види* їхніх потреб він задовольняє.

Відображена у наведеній вище дефініції загального поняття буттєвих прав людини інтерпретація цього явища якраз і ґрунтується, власне, на *соціально-потребовому* підході. Адже існування й розвиток кожної людини відбуваються зазвичай лише у процесі задоволення її різноманітних потреб; а цей процес, зрозуміло, опосередковується здебільшого такими засобами, які є природно-історичними наслідками діяльності інших суб'єктів, тобто результатами минулого й сучасного суспільного виробництва (як матеріального, так і духовного). Причому відбувається цей процес лише завдяки відносинам, стосункам, зв'язкам цієї людини з іншими людьми та їхніми угрупованнями – соціально зобов'язаними суб'єктами соціуму.

Тому викладене розуміння буттєвих людських прав може бути стисло подане таким твердженням: *будь-яке право людини – це право на задоволення її певних потреб.*

У цьому отримує прояв *гуманістичність* потребової інтерпретації буттєвих прав (і свобод) людини, й у цьому вбачається чи не найістотніша її перевага.

Видається очевидним, що роль різноманітних потреб людини – а отже, й самого процесу їх задоволення – в існуванні та розвитку людини у соціумі є неоднозначною. Зважаючи на таку роль серед усіх людських потреб виділяють насамперед такі, без задоволення яких життєдіяльність людини взагалі стає неможливою. До останніх, зазвичай, включають передусім потреби в їжі, в одязі, а також у житлі. (До речі, таке положення закріплене у статті 48 Конституції України). Там зазначено, що *«Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло»*. З огляду на це названі три види людських потреб буде цілком ґрунтовно вважати базовими, тобто фундаментальними, основоположними, засадничими – одне слово, *буттєвими*.

Отож, спираючись на викладені міркування, видається слушним зробити висновок про те, що – з позицій потребового підходу – буттєвими правами і

свободами людини слід вважати такі, які фіксують її можливості задоволення саме життєво-необхідних потреб.

1.2. Зміст і обсяг буттєвих прав та свобод людини

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються, насамперед, змістом прав людини, а кількісні – обсягом таких прав.

Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини містяться, наприклад, у статті 22 Конституції України. Зокрема, частина 3 цієї статті встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Це положення є дуже важливим, оскільки стосується проблеми обмежування прав людини: адже звуження змісту та зменшення обсягу прав людини якраз і стають основними наслідками такого обмежування. Отож для правильного застосування наведеного конституційного правила (а воно, до речі, нерідко використовується Конституційним Судом України) необхідно правильно розуміти зазначені у ньому поняття.

Характеризуючи *зміст* прав людини, слід виходити з філософської категорії *змісту*. Згідно з останньою, зміст – це певним чином впорядкована сукупність елементів і процесів явища, які його утворюють. Зі зміною організації елементів суттєво змінюються зміст об'єкта, його властивості. Які ж елементи можна виділити у такому явищі, як буттєві права людини?

З наведеного вище розуміння таких прав стає очевидним, що центральним, стрижневим їхнім елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення певних потреб та інтересів. Як відомо із загальної теорії діяльності, будь-яка людська діяльність характеризується певними складовими елементами, властивостями. До них, насамперед, належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби

діяльності, результати діяльності. Найбільш важливими серед них є умови і засоби діяльності, оскільки саме ними визначається реальність використання можливостей суб'єкта, їхня здійсненність.

Отже можна визначити, що **зміст прав і свобод людини – це їхня якісна характеристика, яка відображається тими умовами і засобами діяльності, що утворюють можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку.**

Так, зміст права на вищу освіту характеризується умовами вступу до навчальних закладів, умовами навчання у них, а також засобами (інструментами), які можливо використовувати у навчальному процесі.

Кількісні ж показники прав людини відображаються поняттям обсягу прав людини. Кількість – це така визначеність явища, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність, ступінь вияву тієї чи іншої його властивості. Обсяг явища визначається за посередництва певних одиниць виміру (наприклад, кількість можливих варіантів певної поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг). Отже, **обсяг прав і свобод людини – це їхня кількісна характеристика, яка відображається показниками меж відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру.** Одиниці виміру «кількості» (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких буттєвих прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, самим змістом можливостей, що відображені відповідними правами і свободами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав та специфікою об'єктів цих прав і свобод (тобто тих або інших благ). Наприклад, обсяг згаданого щойно права людини отримувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих навчальних закладів, у яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за якими в них готують відповідних фахівців.

1.3. Міжнародні стандарти як гарантії буттєвих прав і свобод людини: поняття, класифікації

Буттєві людські права, їхня реалізація, використання – як впливає з їхньої сутності та призначення – покликані забезпечувати, тобто гарантувати, мінімально необхідні (за певних історичних обставин) умови існування людини у кожному суспільстві. Такі умови мають бути надані кожному члену відповідного суспільства, а зрештою і кожній людині, де б вона не перебувала. Отож однаковість, рівність таких буттєвих умов – принаймні, в їхньому мінімальному життєвозабезпечувальному вимірі – є одним із найпереконливіших проявів засад людяності, гуманості, справедливості у функціонуванні будь-якого сучасного суспільства.

Одним із основних засобів забезпечення такого соціального стану слугує певна уніфікація, стандартизація цих прав і свобод людини, тобто встановлення загальнолюдських (всесвітніх) взірців, еталонів – так званих стандартів, яким мають відповідати права і свободи людини, де б і коли б вона не перебувала, існувала, а також забезпечення різноманітними соціальними інструментами (так званими гарантіями) їхньої реалістичності, здійсненності. Для відповідних організацій (держав, міждержавних об'єднань, міжнародних органів тощо) такі стандарти, зазвичай, стають або формально (юридично) обов'язковими, або ж, принаймні, бажаними, рекомендаційними.

Гарантії буттєвих прав і свобод людини – це соціальні засоби, за допомогою яких забезпечуються: *а) сприяння їхній реалізації (використанню), б) охорона та в) у разі їхнього порушення - захист таких прав і свобод.*

З-поміж таких гарантій вкрай важливого значення набули засоби міжнародного рівня. До них належать:

а) міжнародно-правові акти, які вміщують принципи і правила діяльності, формулюють права й обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також такі міжнародні документи, які хоч і не формулюють обов'язкових правил діяльності, але, принаймні, закріплюють, проголошують, називають права і свободи людини (наприклад, декларації, заяви, меморандуми та ін.);

б) діяльність міжнародних органів зі спостереження і контролю за

дотриманням буттєвих прав і свобод людини (комісії, комітети, ради, комісари та ін.) та захисту цих прав (міжнародні суди, трибунали).

Перший різновид гарантій можна назвати *документальними*, а другий – *діяльними*.

Саме у документальних гарантіях, зазвичай, і закріплюються міжнародні стандарти буттєвих людських прав і свобод.

Розглядуваним стандартам притаманні такі основні властивості:

Перша полягає у тому, що ці стандарти фіксують мінімальні показники: а) певного змісту чи б) певного обсягу, чи в) водночас і змісту, й обсягу буттєвих прав людини.

Другою особливістю є те, що до досягнення таких показників зобов'язуються або заохочуються різні держави.

Третя полягає у тому, що стандартизування може стосуватись також юридичних засобів забезпечення буттєвих прав людини (судових, позасудових та ін.).

Четверта вбачається у можливих засобах міжнародного впливу на держави, які порушують згадані стандарти: стосовно юридично-обов'язкових стандартів такими засобами можуть бути різні форми примусового впливу на державу-порушника, а стосовно рекомендаційних стандартів – різні форми суто політичного впливу.

І нарешті, **п'ята** особливість зазначених стандартів полягає в їхній змістовній *універсальності*, яка водночас органічно має сполучатись з певною залежністю їхньої реалізації від конкретно-історичних умов і обставин у різних людських цивілізаціях, регіонах, а іноді навіть і в країнах. Вказана властивість прямо констатується у деяких важливих міжнародних документах (наприклад, Комітет з прав людини ООН, відзначав, що право на сімейне життя може відрізнитись залежно від соціо-економічних та культурних умов; а Європейський суд з прав людини прийняв доктрину «меж свободи розсуду» держави («margin of appreciation»), яка передбачає, зокрема, тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Отже, беручи до уваги всі названі вище властивості розглядуваних стандартів,

можна запропонувати таку дефініцію їх загального поняття: **міжнародні стандарти буттєвих прав і свобод людини – це закріплені у міжнародних актах чи документах, текстуально уніфіковані і функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг таких прав, зумовлювані досягнутим рівнем розвитку суспільства, а також встановлюють обов'язки держав щодо їхнього забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їхнє порушення негативні наслідки юридичного або політичного характеру.**

Класифікацію таких стандартів можна здійснювати за різними критеріями. Зокрема:

- **за їхнім буттєвим (онтичним) статусом** – номінальні (іншими словами, термінологічні або текстуальні), до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах, та фактичні (змістовні), які фіксують у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав та свобод;

- **за деонтичним статусом** – обов'язкові, втілення яких є формально-необхідним для відповідних держав і може забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, та рекомендаційні, які хоч і не мають формальної обов'язковості, проте теж забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними);

- **за простором (територією) дії** – світові (загальноцивілізаційні, глобальні) та регіональні (зокрема, континентальні, яскравим прикладом яких є європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.));

- **за колом адресатів** – загальні (стосуються усіх людей) та спеціалізовані (адресовані членам лише певних соціальних спільнот, угруповань, наприклад: дітям, жінкам, біженцям);

- **за суб'єктом їхнього встановлення** – стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу тощо.

Загалом же слід ще раз зауважити, що різноманітні класифікації

стандартів прав і свобод людини покликані відображати ту чи іншу їхню специфіку; а їй належить неодмінно враховувати при конструюванні та використанні юридичних інструментів забезпечення (тобто сприяння реалізації, охороні і захисту) буттєвих прав та свобод людини.

Зasadничим, базовим, фундаментним світовим документом, за яким надбудовується уся система міжнародно-правових стандартів буттєвих прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року. (Як встановлено нашими дослідженнями, при її підготовці було безпосередньо використано наукову працю професора Кембриджського університету Герша Лаутерпахта, який навчався у 1915-1919 роках на юридичному факультеті Львівського університету).

1.4. Історичний внесок випускників юридичного факультету Львівського університету у створення міжнародно-всесвітніх стандартів людських прав і свобод

З-поміж колишніх студентів юридичного факультету Львівського університету, які зробили визначний внесок у створення міжнародно-всесвітніх стандартів людських прав і свобод, слід назвати насамперед двох: Г. Лаутерпахта та Р. Лемкіна.

Герш Лаутерпахт народився у 1897 р. у м. Жовква (тепер – Львівської області). Упродовж 1915-1919 рр. здобував юридичну освіту у Львівському університеті. Більшу частину життя прожив в Англії, працюючи науковцем та викладачем Кембриджського університету. До заслуг Г. Лаутерпахта перед людством належать передусім такі:

1) Вже у 1943 році він вперше у світовій юридичній науці сформулював кредо усієї фахової діяльності правника: «Окрема людська істота... є основною одиницею усього права». Найпершим кроком у реалізації цього кредо стало визначення Г. Лаутерпахтом вперше в історії людства кількох складів злочинів проти людяності, які були закріплені в Статуті Нюрнберзького трибуналу (1945-

1946 рр.). Згодом ці приписи були неодноразово відтворені у статутах усіх наступних міжнародно-судових органів, створюваних ООН для притягнення до міжнародно-кримінальної відповідальності військових злочинців (Трибунали стосовно Югославії, Руанди, Конго тощо, а сьогодні – Міжнародний кримінальний суд). Переконливим свідченням всевітньої актуальності та життєздатності зазначених юридичних конструкцій Г. Лаутерпахта є те, що вони майже дослівно відтворені і у підготовленому – також вперше в історії людства – нинішньою Комісією ООН з міжнародного права проекті Конвенції про заборону на всевітньому рівні злочинів проти людяності (2017 р.).

2) Іншою видатною міжнародно-правовою заслугою професора Г. Лаутерпахта є опублікований ним 1945 р. у книзі «Міжнародний білль прав людини» (США) одноіменний проект міжнародно-всесвітнього конвенційного акта. Відповідно до підтвердженого архівними документами ООН висновку українського професора В. Г. Буткевича (м. Київ) ця книга була роздана усім членам робочої групи, створеної Комісією ООН з прав людини (1947 р.), з рекомендацією проєктантам звернути на неї особливу увагу. Перед Комісією ООН було поставлене завдання підготувати Міжнародний білль з прав людини, яке було виконане, зокрема, ухваленням Загальної декларації прав людини (1948 р.). У цьому документі відображена значна частка положень зазначеного проєкту професора Г. Лаутерпахта.

3) Ще однією унікальною праволюдською заслугою всевітнього значення є сконструйована у згаданій книзі Г. Лаутерпахта вперше в історії людства модель міжнародного органу з контролю за дотриманням всіма державами запропонованого ним Міжнародного білля з прав людини (1945 р.). Згодом низка методологічно-значущих концептуальних ідей науковця з цього питання отримали втілення у європейській Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., а також в інших регіональних міжнародно-правових актах, ухвалених пізніше на різних континентах, стосовно міжнародно-судового захисту буттєвих прав і свобод людини.

Отже, наведене підтверджує світове визнання заслуг професора Г. Лаутерпахта у сфері забезпечення і захисту буттєвих прав і свобод людини.

Тож Г. Лаутерпахт – колишній студент юридичного факультету Львівського університету – належить до найвизначніших фундаторів сучасного етапу розвитку інституту юридичного захисту прав і свобод людини на міжнародному і національному рівнях, є найвпливовішим юристом-міжнародником ХХ ст. У 2017 році на його честь встановлено меморіальні дошки у м. Жовква та у м. Львів, а згодом і на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. І. Франка.

Другим відомим, можна сказати, співзасновником міжнародного права прав людини є теж колишній студент нашого факультету Рафал Лемкін, який навчався у Львівському університеті у 1920-1925 рр. Його позитивною ідеєю стала вимога ухвалення міжнародно-правового акта, який би на всесвітньому рівні визнав геноцид злочином і на міжнародному рівні встановив кримінальну відповідальність за його вчинення. Пізніше, з початком другої світової війни, він виїхав до США, де постійно докладав неабияких зусиль задля обґрунтування та запровадження у життя цієї ідеї.

Саме Лемкін вперше у світі у 1944 році запропонував і ввів у обіг поняття «геноцид» як переслідування, аж до фізичного знищення, певної соціальної групи – расової, етнічної, релігійної чи іншої меншини населення країни. Саме завдяки його багаторічним зусиллям Генеральна асамблея ООН 9 грудня 1948 року ухвалила Конвенцію про запобігання злочину геноциду і притягнення до відповідальності за його вчинення, основним автором проекту якої був він.

До правозахисних заслуг Р. Лемкіна міжнародного рівня належить і те, що у 1943 році він вперше у західному світі оприлюднив (у США) інформацію про голодомор в Україні 1932-1933 рр., про який в Радянському Союзі намагались замовчувати.

Внеску цього випускника юридичного факультету Львівського університету у міжнародний захист людських прав і свобод присвячені численні дослідження у різних країнах.

У 2017 році на його честь також встановлено меморіальну дошку у м. Львів. Докладніше про життя та творчість двох згаданих колишніх наших студентів можна дізнатись із захоплюючого твору лондонського професора Ф.

Сендса «Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова», опублікованого у Львові українською мовою у 2017 році.

1.5. Класифікація буттєвих прав і свобод людини

З обґрунтованого нами розуміння буттєвих прав і свобод людини впливають додаткові аргументи і щодо класифікування таких прав і свобод. З усіх різноманітних їхніх класифікацій *основною* видається така, підставою (критерієм) якої слугують різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, які задовольняються здійсненням, використанням людиною її певних буттєвих прав і свобод.

Ця класифікація набуває практичного значення, зокрема, при творенні конституції та інших законів держави, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав і свобод у цих актах, а також врахуванню їхніх видових особливостей при встановленні засобів забезпечення.

Розмежувати буттєві права і свободи людини на певні групи слід насамперед за змістом (*характером*) людських потреб, які цими правами і свободами забезпечуються. Тоді «потребова» класифікація прав і свобод матиме такий вигляд:

1) *фізичні* (інакше кажучи, вітальні, життєві) права і свободи – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, права на життя, фізичну недоторканність, безпечне природне довкілля, житло, належний рівень матеріального забезпечення, власність на предмети споживання, безоплатне медичне обслуговування та інші види соціального забезпечення);

2) *особистісні* права і свободи – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на честь і гідність, ім'я, свободу світогляду і віросповідання, вираження своїх переконань);

3) **культурні** (гуманітарні) права і свободи – це можливості збереження та розвитку своєї етнічної самобутності, доступу до здобутків духовної та матеріальної культури нації, народу, людства, їхнього засвоєння, використання та участі у подальшому їх збагаченні (зокрема, права на освіту і виховання; користування надбаннями культури і мистецтва; наукову, технічну та художню творчість);

4) **економічні** права і свободи – це можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва, на здобуття професії, вибір і здійснення трудової або іншої діяльності, сприятливі умови та справедливу оплату праці);

5) **політичні** права і свободи – це можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на юридичну правосуб'єктність та громадянство, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь у державному управлінні суспільством, участь у створенні і діяльності громадських об'єднань, державний захист від порушень буттєвих прав і свобод людини).

Тут слід відзначити, що прийнята на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р. у Відні Віденська декларація і Програма дій наголосила, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної та релігійної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані сприяти і захищати усі права людини та основні свободи.

Не заперечуючи визнаного на міжнародному рівні принципу єдності та взаємозалежності усіх груп буттєвих прав і свобод людини, не можна, однак, вважати, що як необхідний інструмент задоволення її потреб усі вони є цілком

рівноцінними для її існування і розвитку. Тому, скажімо, послідовність їхнього викладу в Основному Законі держави не повинна бути довільною, випадковою: вона має, так чи інакше, відображати і певну нерівнозначність таких прав і свобод (відповідно до певної нерівнозначності людських потреб).

У 1966 році ООН одночасно прийняла два міжнародні пакти: про права «економічні, соціальні і культурні», а також про права «громадянські і політичні». Стосовно таких назв (різновидів) прав необхідно відзначити, поперше, те, що всі буттєві права і свободи людини є соціальними у тому сенсі, що вони зумовлені соціумом – як за конкретним змістом, так і за конкретними засобами їхнього здійснення. З огляду на це, «несоціальних» прав і свобод людини взагалі існувати не може. А по-друге, так звані громадянські права (зважаючи на таку їхню назву) асоціюються радше з правами саме громадян тієї чи іншої держави (тобто правами не всіх, не будь-яких людей). Тому в цьому посібнику щодо деяких видів буттєвих прав і свобод вжито інші терміни.

Крім наведеної вище класифікації, всі права і свободи людини можуть бути розподілені на певні види ще й за іншими критеріями. А саме:

- **за характером, способом здійснення** – *активні* (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і *пасивні* (свобода «від», тобто від втручання, від перешкоджання з боку інших суб'єктів);

- **за суб'єктним складом здійснення** – *індивідуальні* (здійснюються лише одноособовими діями, наприклад: право на свободу вираження поглядів, на виховання своєї дитини), *колективні* (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад: право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій) та *«змішані»* (здійснюються як індивідуальними, так і колективними діями).

Ще раз наголосимо: пізнавальна цінність наведених класифікацій вбачається у тому, що вони відображають певні специфічні особливості різноманітних людських прав і свобод. А такі особливості мають неодмінно враховуватися при конструюванні засобів (гарантій) забезпечення, охорони та захисту буттєвих прав і свобод, а також при застосуванні таких гарантій.

Лабораторне заняття №2

I. Термінологічні завдання

Засвойте визначення таких понять: буттєві права і свободи людини; зміст прав і свобод людини; обсяг прав і свобод людини; міжнародні стандарти прав і свобод людини.

II. Практичні завдання

Ознайомтесь з викладеними нижче ситуаціями.

А. У Франції нещодавно ухвалено закон, що забороняє дорослим застосовувати з виховною метою насильство до дітей. Тепер батьки і вчителі не зможуть не тільки бити і шльопати дітей, а й ображати і принижувати їх.

У одній зі статей Цивільного кодекса Франції, яку зачитують під час реєстрації шлюбу, з'явилася приписка про те, що «батьківські повноваження здійснюються без застосування фізичного або психологічного насильства». Ця ж фраза буде написана на першій сторінці медичної картки кожної дитини. (Газета «Закон і бізнес», 2019, № 27, с. 16).

Б. У Данії ухвалено закон, згідно з яким будь-який громадянин зможе змінити свою стать. Тепер особа, яка хоче змінити свою стать, може зробити це навіть без висновку психіатра, гормональної терапії та проведення операції, як це було раніше. Змінити стать тепер можна просто переоформивши паспорт. Для цього потрібно подати заяву про правову зміну своєї статі до відповідного органу і через пів року повторно підтвердити це бажання. (Газета «Закон і бізнес», 2019, № 14-25, с. 16).

В. У Німеччині ще у 2001 році було ухвалено закон, що дозволяє реєструвати одностатеві шлюби. У Цивільному кодексі країни з'явилося таке формулювання: «Шлюб береться на все життя між двома особами різної або

однієї статі». Втім, спочатку одностатеві союзи набули обмежених прав порівняно зі звичайними гетеросексуальними парами. Проте з часом їхній юридичний статус майже повністю зрівнявся з традиційним шлюбом. Так, одностатеві партнери, реєструючи свої стосунки, можуть взяти спільне прізвище. Якщо один з них іноземець, то він може переїхати до свого партнера на постійне проживання до Німеччини, а через кілька років отримати й паспорт громадянина ФРН. Немає тепер ніяких відмінностей між «зарєєстрованими союзами» та традиційними подружжями в питанні податкових пільг, у спадкових справах, при купівлі нерухомості, поділі майна в разі розлучення. Також нещодавно відповідне законодавство було доповнено таким положенням: ті одностатеві пари, які живуть у «зарєєстрованому союзі», повинні також отримувати сімейну надбавку, якщо працедавець платить її своїм одруженим працівникам. (Газета «Закон і бізнес», 2008, № 28, с. 16).

Виконайте письмово такі завдання окремо щодо кожної з описаних ситуацій:

- 1) Спробуйте сформулювати право (викласти зміст права), на охорону якого спрямований відповідний національний закон.
- 2) Яку, на ваш погляд, людську потребу забезпечує відповідне право?
- 3) До якого виду прав і свобод людини (із запропонованої вище їхньої класифікації) належить це право?

Свої відповіді обґрунтуйте належними аргументами.

1.6. Здійснення буттєвих прав і свобод людини та його межі

Здійснення прав і свобод людини – це використання нею у своїй практичній діяльності тих можливостей, які необхідні для задоволення потреб існування та розвитку її або інших суб'єктів.

Тепер спробуємо детальніше розглянути положення Конституції України. Статтею 3 Основного Закону України встановлено, що «утвердження і

забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Поряд з цим Конституція у низці статей передбачає можливість обмежування деяких прав і свобод людини за наявності певних обставин. Такі конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина виступають специфічним лакмусовим папірцем, індикатором, який дозволяє визначити ступінь свободи і захищеності людини. Оскільки, власне, комплекс обмежень, встановлених у Конституції, найточніше характеризує відносини між державою і людиною.

Становище людини в суспільстві характеризується не стільки державним визнанням її «природних» прав і свобод, скільки, можливо, ще більшою мірою межами їхнього використання. А Конституція відіграє першочергову роль у встановленні меж прав і свобод людини, є визначальним практично значущим їхнім регламентатором.

У жодному суспільстві можливості поведінки людини, відображені її буттєвими правами та свободами, не є безмежними. Навіть стосовно такої можливості, як її право на життя, Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) передбачає такі випадки, коли позбавлення людини її життя не вважатиметься порушенням цього права (ч. 2 ст. 2 Конвенції).

Після ухвалення Організацією Об'єднаних Націй Загальної декларації прав людини (1948 р.) практично усі держави світу – раніше чи пізніше, так чи інакше – визнали існування буттєвих прав і свобод людини. Проте є дуже показовим, що розуміння цими державами меж здійснення таких прав і свобод у багатьох випадках залишається і до сьогодні неоднаковим, неуніфікованим. Тому можна стверджувати, що в усій праволюдській проблематиці питання визнаних кожною державою меж здійснення буттєвих людських прав і свобод залишається найбільш гострим, актуальним, практично значущим.

І це цілком зрозуміло, оскільки вирішення зазначеного питання безпосередньо зумовлюється конкретно-історичними, соціально-культурними, етнічними, цивілізаційними специфічними особливостями тієї чи іншої держави.

Тож розглянемо деякі засадничі положення, які мають братися до уваги у

правообмежуванні.

Межі здійснення прав і свобод людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг реалізації таких прав і свобод.

Обмежування здійснення прав і свобод людини – це діяльність компетентних державних або міжнародних, чи міждержавних органів зі встановлення меж (обмежень) щодо здійснення прав і свобод людини.

Отже, межі (обмеження) здійснення прав і свобод людини та обмежування здійснення прав і свобод людини – це явища (і, відповідно, поняття) нетотожні.

Розглядувані межі можна розподіляти на певні різновиди, групи за різними критеріями. А саме:

1. За буттєвою (онтичною) сутністю явища, яке обмежує здійснення людського права і свободи, – природні (біологічні, фізіологічні, екологічні) та соціальні (економічні, політичні, духовно-ідеологічні).

2. Залежно від зв'язку з волею носія права – абсолютно об'єктивні (законодавчі обмеження), суб'єктивно об'єктивні (фізичні потреби людини), суб'єктивні (особиста свідомість носія права).

3. Залежно від політико-юридичного статусу правообмежуючого суб'єкта – державні, міжнародно-всесвітні, регіональні, міждержавні, внутрішньодержавні і недержавні (тобто громадські).

4. За обсягом прав людини, стосовно яких встановлено обмеження їхнього здійснення – загальні (такі, що стосуються усіх прав), спеціальні (поширюються тільки на певну групу прав), виключні (ті, що поширюються тільки на одне право).

5. Залежно від ступеня соціальної обґрунтованості – цілком підставні, в основному підставні, недостатньо підставні, безпідставні.

6. Залежно від юридичної значущості, закріпленості у законодавстві або інших юридичних джерелах – легальні (законні), позалегальні (юридично нейтральні), антилегальні (протизаконні).

1.7. Тенденції розвитку та забезпечення буттєвих прав і свобод людини

До цих тенденцій належать, зокрема, такі:

- 1) дедалі ширше втілення у суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права;
- 2) універсалізація концепції буттєвих («природних») прав і свобод людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;
- 3) розповсюдження принципу правової рівності на дедалі більше коло людей;
- 4) зростання кількості держав, які допускають міжнародний контроль за дотриманням у них прав і свобод людини;
- 5) поширення визнання «верховенства» норм міжнародного права щодо прав і свобод людини над внутрішньодержавним законодавством з цих питань;
- 6) інтенсифікація діяльності неурядових (національних і міжнародних) організацій із захисту прав і свобод людини.

Яскравим проявом наведених тенденцій стала, зокрема, друга Всесвітня конференція з прав людини, організована ООН у Відні в червні 1993 року (перша така конференція відбувалася під егідою цієї організації у 1968 році у Тегерані). У Віденській конференції, що проходила під девізом «Права людини: знати їх, вимагати їх, захищати їх», взяли участь майже 140 держав. Іншим прикладом може бути створення у 2006 році у структурі ООН нового органу – Ради з прав людини.

1.8. Буттєві обов'язки людини

З буттєвими (загальносоціальними) правами і свободами людини пов'язані її відповідні основоположні (загальносоціальні) обов'язки.

Основоположний обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовлена конкретно-історичними потребами

існування і розвитку інших людей, соціальних спільнот і об'єднань та усього суспільства.

Класифікація таких обов'язків людини загалом відповідає наведеній вище «потребовій» класифікації її прав і свобод. Тому серед означених обов'язків можна виділити:

- 1) **фізичні** (наприклад, утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей);
- 2) **особистісні** (наприклад, поважати честь, гідність, віросповідання людей; виховувати своїх дітей);
- 3) **культурні** (наприклад, дбайливо ставитися до пам'яток історії та культури свого й інших народів);
- 4) **економічні** (наприклад, віддавати частину отриманого прибутку на загальносуспільні потреби);
- 5) **політичні** (наприклад, протистояти насильству, вдаватися тільки до мирних засобів реалізації і захисту своїх політичних інтересів).

Лабораторне заняття № 3

I. Термінологічні завдання

Засвойте визначення таких понять: здійснення прав і свобод людини; межі прав і свобод людини; обмежування прав і свобод людини; підстави обмежування прав і свобод людини.

II. Практичні завдання

Ознайомтеся з викладеними нижче ситуаціями.

А. Суд канадського міста Петерборо заборонив канадцю Стівену Кернлі заводити романи з дівчатами упродовж 3 років. Причиною цього стали болючі переживання Кернлі після розривів зі своїми подругами. Напередодні, розлучаючись з дівчиною, він погрожував їй вбити, а коли на місце прибула

поліція, то хлопець поранив сам себе. За рішенням суду Кернлі повинен на 3 роки відмовитися від стосунків з жінками і зможе відновити їх тільки після висновку лікарів про те, що його емоційний стан стабілізувався. (Газета «Закон і бізнес», 2008, № 28, с. 16).

Б. Громадянин Сполучених Штатів С., бажаючи влаштуватись на роботу у юридичну компанію, пройшов співбесіди у трьох різних компаніях. Втім, у кожній з них йому відмовили. Відмовляли, власне, після того, як на запитання «чи готові Ви змінити зачіску?», він категорично відповідав «ні». С. дуже обурився тоді, коли на його місце взяли менш досвідчених кандидатів зі стандартною зачіскою. Він звернувся з позовом до суду на усі три компанії, посилаючись на дискримінацію, аргументуючи це тим, що його зовнішній вигляд аж ніяк не зашкодить якісній роботі. Натомість адвокати компаній наполягали, що зовнішній вигляд працівника таки має значення для ефективності його роботи. Оскільки зачіска С. у вигляді «кінського хвоста» із поголеними скронями швидше за все залишатиме у клієнтів враження про нього, як про не цілком надійну людину. (Газета «Вісті», 20 липня 2004 року).

В. В Індонезії у провінції Ачех, де діють закони шаріату, було покарано дівчину за статеві зносини до весілля. Її побили різками при великому скупченні людей. Як свідчать фотографії, що опинилися у розпорядженні газети The Daily Mail, дівчина кричала від болю, отримуючи черговий удар; і після закінчення езекуції не могла самотійно пересуватися – її понесли на ношах. (Газета «Закон і бізнес», 2008, № 28, с. 16).

Г. 14-річний хлопець, відмовившись від переливання крові, помер у лікарні м. Сіетла (США). Він хворів на лейкемію. Відмовляючись від процедури, юнак керувався релігійними переконаннями. Він був членом релігійної організації «Свідки Єгови». Його батьки були позбавлені батьківських прав, і вихованням хлопчика займалась тітка, яка теж належала до цієї ж організації та привела в цю організацію його самого. Попередньо суд м.

Сіетла визнав неправомірними спроби лікарів провести операцію всупереч волі хворого. (Газета «Закон і бізнес», 2007, № 49, с. 16).

Надайте письмові відповіді на наступні питання окремо щодо кожної ситуації:

1. Яке право (права)/свобода людини обмежується в описаній ситуації?
2. Чи можна вважати це право (права)/свободу буттєвими?

Свої відповіді обґрунтуйте належними аргументами.

III. Творчі завдання

Поверніться до ситуації В у завданні II (справа про побиття різками).

Спробуйте письмово відповісти на такі питання:

1) Чому, задля чого, на ваш погляд, встановлено заборону на статеві зносини до шлюбу?

2) Чи вважаєте Ви загалом виправданим юридичне регулювання державою відносин у цій сфері?

3) Якщо «так», то які альтернативні способи юридичного впливу на поведінку молодих людей, на ваш погляд, вважаєте допустимими, прийнятними?

Свої відповіді обґрунтуйте належними аргументами.